
Димитър Й. Димитров/D. J. Dimitrov

СВ. ГРЕГЕНЦИЙ/ГРИГОРИЙ — ЕДИН МИЗИЙСКИ
ЕПИСКОП В ЮЖНА АРАБИЯ ПРЕЗ VI ВЕК?

*St. Gregentius/Gregorius — a Moesian Bishop in South
Arabia in the VI Century?*

*The article is devoted to the enigmatic figure of St. Gregentius, known also as Gregorius in one Greek and many Slavic manuscripts, the alleged bishop of the South Arabian kingdom of the Himyarites in the VI century A. D. Through short analysis of the sources and historiography the author of the article came to the conclusion that **Corpus Gregentianus** was written in the period between the early VII and the early VIII century and, notwithstanding the legendary aspects of the narrative, could be used cautiously as a source for the history of South Arabia in the VI century and its contacts with Byzantium and Abyssinia. The personality of the South Arabian bishop, sent with Byzantine support, should not be excluded too, neither his origin from the Balkans, although his name Gregentius/Gregorius could be a later fiction.*

Възстановяването на историята на Южна Арабия не е лесно дело, доколкото местните сабейски надписи са твърде лаконични и неясни. Останалите източници – гръцки, сирийски, арабски и етиопски – са твърде отдалечени в пространството или във времето и много често си противоречат, представяйки по правило субективни мнения и оценки. Някои факти и събития все пак предизвикват малко или никакви възражения. В началото на VI век владетел на Химyarитското царство е Мадикариб Йафур, както това е засвидетелствано в изворите и надписите¹. Той е прохристиянски и провизантийски настроен, не е изключено да е бил християнин. Враждебността му по отношение на арабската държава на Лахмидите в Южна Месопотамия, традиционен персийски съюзник, показва принадлежност към “византийския” лагер. Значително е и абисинското влияние в Химяр. След 516 г. (от когато е датиран надписът на Мадикариб) в Южна Арабия настъпват драматични събития. Мадикариб Йафур е свален и убит от Йусуф Зу Нувас (Масрук в сирийските източници, Δυνάσ в *Мъченичеството на Аретас*, Δίμνος у Малала), представител на управляващата династия и йудей по майка. Йусуф и неговият пълководец Шарах’ил Зу Йазан унищожават абисинския гарнизон в столицата Зафар и започват открито да водят анти-

абисинска, антивизантийска и антихристиянска политика, подкрепяйки йудаизма в страната и (по подразбиране) персийското политическо влияние. Ценен източник за възстановяване на тези събития е т. нар. *Книга на Химяритите* – сирийски историко-мартирологически текст, запазен в йаковитски ръкопис от X век². Други важни източници на информация, наред с *Житието на св. Грегенций* и споменатата *Книга на Химяритите*, са: *Мъченичеството на Аретас*³, *Писмото* на Симеон Бетаршамски⁴, *Анонимната несториянска хроника* от XI век⁵, сирийската *Хроника* на псевдо-Дионисий от Тел-Махр⁶, византийските автори Прокопий Кесарийски⁷, Козма Индикоплевст⁸, Йоан Малала, Нонос и Йоан Псалт⁹, както и арабските мюсюлмански автори Хишам ал Калби и ат Табари¹⁰.

Зу Нувас използва факта, че Абисиния е във война с Адулис, за да отхвърли абисинското влияние¹¹. Все още не знаем как абисинските войски са се озовали в Йемен, та се е наложило да се води война срещу тях, но присъствието на абисински гарнизон в столицата е факт. Абисиния е не само християнска страна, но и привързана към византийската политика и идеологически традиции, въпреки преобладаващото в страната монофизитско вероизповедание. Според легендарните сведения в етиопския псевдо-исторически епос *Кebra Nagast*, абисинският владетел Калев и императорът на *ромейте* Юстин I се срещнали в Йерусалим, за да си поделят *ойкумената*. Пак там, в свещения за християните град, в църквата на Божигроб, Калев оставил своята корона, преди да се отдаде на пустинничество и доживотно мълчание в края на живота си¹².

Йусуф предприема гонения срещу християните, така подробно описани в *Книга на Химяритите*, *Мъченичеството на Аретас* и *Писмото* на Симеон Бетаршамски. Тези събития трябва да се отнесат към времето между 518 и 524 г. Най-много пострадали от гоненията северният град Наджран и столицата Зафар. Земята на Йемен се напоила с кръвта на стотици мъченици за вярата. Наред с това Йусуф започнал да преследва и избива ромейските и абисинските търговци¹³. За Византия развитието на нещата било крайно неблагоприятно и Юстин I (или Юстиниан, който се явява и негов съ-управител по това време) използвал посредничеството на александрийския (монофизитски) патриарх Тимотей III (наречен Протерий в житието на св. Грегенций), за да подбуди Абисиния да нападне Йемен. Византийският император дори изпратил кораби за тази цел. Вожд на йеменската опозиция срещу Йусуф Зу Нувас станал Сумайфа Ашва, негов сродник и бивш поддръжник, принуден след това да бяга в Абисиния. Абисинският поход (524 или 525 г.) започва от пристанището Адулис на африканския бряг и завършва с окупацията на Южна Арабия и гибелта на Зу Нувас¹⁴. Сумайфа е назначен за управител на Йемен от името на абисинския владетел, но по-късно, вероятно през 534 или 535 г., е свален с въстание, за което споменава Прокопий¹⁵. Негов наследник е известният Абраха (Авраам), който е оставил множество надписи из южната част на Арабския полуостров, включително и в старата сабейска столица Мариб, която преживява своя последен разцвет. Абраха отхвърля абисинската зависимост, но следва християнска и провизантийска политика, орга-

низирайки поход срещу арабските племена на север, които действат в полза на Лахмидите и Персия. Все още остава отворен въпросът дали това е известният “Поход на слона”, останал като спомен в арабската мюсюлманска традиция и свързан с годината на раждането на пророка Мохамед¹⁶. В собствените си владения Абраха е принуден да потушава въстанието на арабите-бедуини, ръководени от Йазид ибн Кибшат (541–542). Въстанията срещу Абраха и междусобиците от това време отразяват непрестанната борба между Византия и Персия за контрол над важните търговски пътища. Проперсийската групировка претендира за независимост от Абисиния и подкрепя йудаизма и старите езически вярвания, докато провизантийската групировка принадлежи към и подкрепя християнството, но не винаги е и про-абисинска, както показва развоят на събитията при Абраха и неговия син Йаксум.

Това е историческият контекст, в който действа предполагаемият епископ на Химяритите Грегенций/Григорий. Няколко въпроса, свързани с неговата личност и дейност, все още не са намерили своя категоричен отговор. На първо място стои проблемът за историчността на Грегенций – съществувал ли е той или става дума за по-късна инвенция, свързана с някакви църковно-политически мотиви? Ако е историческа личност и духовен предстоятел на Южна Арабия, това от само себе си налага и другия въпрос: към кое вероизповедание принадлежи Грегенций (или Григорий)? Според житието му той е халкидонит – дифизит, докато според повечето изследователи той би трябвало да е монофизит, доколкото това е доминиращото в района вероизповедание. Може ли името му да бъде добавено към това на исторически засвидетелстваните южноарабски епископи Павел I, Павел II и Силван?

На следващо място – кога е създаден този своеобразен *Corpus Gregentianus* и кой, или кои, са неговите автори? И не на последно място – доколко можем да използваме текстовете от споменатия *Корпус* като източник на информация за историята на Южна Арабия през VI век?

Според *Хрониката* на псевдо-Дионисий, Абраха назначил за епископ на Химяр привърженик на Халкидонския събор, изпратен от Александрия, вероятно с поръчителството на император Юстин I или Юстиниан¹⁷. Дали това е бил Грегенций не можем да кажем със сигурност – от *Житието на св. Грегенций* знаем, че той е бил халкидонитски епископ по тези земи през VI век (и по-конкретно по времето на Абраха) и създател на свод от закони по византийски образец (*Leges Homeritarum*). Негова инициатива е покръстването на йудеите в Южна Арабия, което евентуално предизвикало антихристиянските гонения, ако приемем по-ранното датиране на неговото епископство. Ако пък приемем по-късната хронология (която изглежда по-вероятна), християнизирването на йудеите може да се приеме като последствие от антихристиянските гонения на Зу Нувас¹⁸. Според автора на споменатата сирийска *Хроника*, който е монофизит и в тази

част от *Хрониката* си следва изложението на Йоан Ефески, християните в Химяр се възпротивили и си избрали свой епископ монофизит. Тези сведения показват колко сложни и не винаги еднозначни са отношенията между християнското население на Южна Арабия и Византия. В трудни дни местното население търси закрила от империята и конкретна помощ от Абисиния, но това не предполага задължително поддръжка за официалното византийско вероизповедание по това време.

Своеобразният *Corpus Gregentianus* се състои от три основни текста. На първо място, това е дългото и смятано от мнозина за фикция житие на св. Грегенций/Григорий. Следва свод от закони, цитирани обикновено като *Закони на Химяритите* (ВНГ 706h-i), както и един *Диспут на Грегенций с йудеите* (известен и като *Диалог с йудеина Хербан*, ВНГ 706d). Ръкописната традиция показва интерес към личността на Грегенций/Григорий и неговото дело в един определено екзотичен за Средиземноморието регион. Съхранени са над 40 гръцки и (поне) 65 старославянски ръкописа. В старославянската версия липсват *Законите*, житието е силно съкратено и само *Диспутът* е запазен в по-завършен вид, което издава определен интерес към полемичната анти-йудейската литература в славянска среда¹⁹. *Законите* и *Диспутът* са поместени в *Patrologia graeca* (86, cols. 567–784), като специално за *Законите* се използва изданието на Voissonade²⁰. *Диспутът с йудеите* е публикуван за пръв път през 1586 г., като гръцкият текст е съпроводен с латински превод, дело на Никола Гулу, и с увод на Жан Дора²¹. За основа се използва съкратеният вариант в *codex Parisinus graecus 1095*. Текстът е преиздаван през XVII и XVIII век, за да намери и той място в *Patrologia graeca*. Руски превод (частичен) на гръцкия текст на *Житието на св. Грегенций* е направен от А. Васильев, който използва за основа *codex Sinaiticus graecus 541*, несвързан пряко със старославянската традиция²². През 1965 г. Е. Патлажан и Р. Парез излизат с критическо френско издание на *Законите* и *Житието* респективно²³. Последното и най-пълно критическо издание на целия корпус на базата на 34 ръкописа е дело на германския учен Албрехт Бергер²⁴. В един гръцки вариант на житието (ВНГ 705a) името е Григорий, а не Грегенций – под това име той е известен в славянска среда.

В един от гръцките ръкописи – *codex Athous Caracallou 42*, текстовете се приписват на епископ Йоан от Негра, вероятно Наджран в Южна Арабия. В *codex Athous Dionysiou 183* за автор е посочен Паладий, епископ на Негра, а в старославянските преводи присъства просто като „епископът на Негра”. Доколкото старославянската традиция е свързана най-вече с *codex Athous Caracallou 42*, възможно е и авторството на въпросния „епископ на Негра” да е заето оттам.

Светецът е включен в Константинополския *Синаксар*, а 19 декември се почита като денят на неговото успение. Съхранено е и негово изображение в северната църква на манастира *Хризостом* в Куцовенди (Кипър). То е датирано ок. 1118 г. от С. Манго и Ъ. Хоукинс, със съпътстващ надпис Ο ἄγιος Γρηγόριος ὁ ἀρη(ι)επίσκοπος τ(ῶ)ν Ὀμηριτῶν. Прави впечатление името, под което е

популярен в Кипър по това време – Григорий, както и самият факт на неговото изобразяване под ктиторското ръководство на висш византийски сановник²⁵.

Биографичните данни, с които разполагаме в различните версии на житието, по-скоро провокират дискусии и дори съмнение в съществуването на Грегенций/Григорий, и не предполагат категорични заключения. Според версията на житието, приписвана на Паладий, Грегенций бил роден в град Улпиана (дн. Липлян в северно Косово), тогава в провинция Дардания (преди това част от Горна Мизия), в диоцеза Дакия. Като се има предвид, че активният период от живота и дейността на Грегенций се разполага във времето от 20-те до 50-те години на VI век, то раждането му би трябвало да се отнесе към последните десетилетия на предишния век. Родното място на бъдещия епископ на Химяр също възбужда дискусии. Според Бергер Μπλιάρες – „град, граничен до аварските предели“, е името на днешната словенска столица Любляна, а не Липлян в Косово²⁶. След пътуване из Италия Грегенций се озовал в Александрия, където патриарх Протерий (всъщност Тимотей III) го ръкоположил за епископ на Химяритските земи с главен град Зафар. След пътуване по Нил Грегенций достигнал абисинската столица, наречена в житиети Αμλέμ, а оттам през Червено море (или протока Баб ал Мандеб) се озовал сред новото си паство. След като спомогнал за възстановяването на християнските позиции в Южна Арабия и осветил няколко църкви заедно с абисинския владетел Калев (Ела Ашбеха), Грегенций продължил епископстването си и при владетеля Абраха (Авраам), поддържайки православието срещу конкурентните в района вероизповедания – монофизитското и несторианското.

На Грегенций се приписва и заслугата за покръстването на местните йудеи. Диспутът между архиепископа и йудейския равин Ерван (или Хербан) се провел в столицата Зафар в присъствието на владетеля Абраха. Няколкодневните дискусии засягат всички спорни въпроси между християни и йудеи, засвидетелствани в полемичната литература, чийто апогей е през VII век. След като йудеите показали традиционното твърдоглавие и нежелание да се съгласят с доводите на Грегенций, архиепископът бил принуден да извърши чудо, след като с молитви предизвикал появата на самия Исус Христос от небесата в целия Му блясък. Йудеите били временно ослепени, но след като приели християнството, зрението им било възстановено.

Автентичността и историчността на трите текста от *Corpus Gregentianus* традиционно се поставя под съмнение. Според Е. Патлажан, житието е създадено от гръцки монаси в Италия през VIII или IX век с цел утвърждаване на първенството на Римската курия. При това френската изследователка вижда съмнително сходство между името Грегенций и града Агригент, който светецът посетил на път към Александрия, както и връзка между мистериозния Грегенций/Григорий и не по-малко мистериозния светец Григорий Агригентски. Прилики се откриват и в имената на родителите на двамата светци – Агапий и Теодота в

първия случай и Харитон и Теодота във втория²⁷. За Бергер житието е агиографичен роман с много хронологически и фактологически противоречия, а самият Грегенций е по всяка вероятност измислена личност. Първоначално изследователят е на мнение, че целият корпус е създаден във Византия през IX век, вероятно по време на управлението на Василий I Македонец (867–886), който възнамерявал да покръсти насилствено йудеите в империята. В новото си изследване той защитава дори по-късна дата – средата на X век²⁸. Томпсън отнася текстовете към късния IX или дори X век, доколкото в свода от Химяритски закони се открива влиянието на *Епанагоге*, а в дискусиите с йудеите – алюзии към спора около *filiogue*, който набира сила по това време. Житието пък определя като чиста фантастика.

Ирфан Шахид разделя житието на две части – „средиземноморска” и „арабска”, в зависимост от това в кой регион се развива действието. Отхвърляйки категорично първата „средиземноморска” част като легендарна фикция, той защитава тезата, че втората част от житието, свързана с Южна Арабия, съдържа ценна информация, която частично се покрива с *Мъченичеството на Аретас*, но използва и други източници на информация – сабейски, сирийски и арабски, които заслужават повече доверие в тяхната достоверност в сравнение с един напълно легендарен текст, какъвто е етиопският *Кebra Нагаст*, например. Шахид смята за автентичен и списъка на градовете и църквите, изградени и осветени от Калев и местния архиепископ, без значение дали се е казвал Грегенций (малко вероятно според него), Григорий или някак иначе. Споменатият изследовател отнася създаването на оригинала на житието към втората половина на VI век.²⁹

Очевидно свръхкритичният подход към житието се е превърнал в традиция. От друга страна, оценката на някои исторически реалности насочва към необходимостта от повече доверие в този текст, независимо кога той е придобил окончателната си редакция и какви нови и дори легендарни елементи са вмъкнати в него. При споменаване на родното място на светеца, например, е уточнено, че то се намира в „граничните до аварите предели” и „в близост до аварския народ” (ἐν τοῖς μεθωρίοις Ἀβάρων..τελοῦσα εἰς το αὐτὸ τῶν Ἀβάρων γένος). Аварското присъствие в Западните Балкани е осезателно от 80-те години на VI век до 30-те години на VII век, а в северозападните части на полуострова и до самото ликвидиране на Аварския хаганат в началото на IX век. Щом за автора на житието родното място (Улпиана-Липлян или Любляна-Лайбах) е в граничните до аварите земи, би следвало да приемем, че той се е съобразявал със съвременните му исторически реалности. Що се отнася до кариерата на Грегенций/Григорий и неговите митарства, за човек, роден в Западните Балкани, които в тази епоха са под църковната юрисдикция на римската Църква и в които латинският език преобладава, пътуването до Италия е съвсем естетствено и разбираемо, независимо дали Апенинският полуостров е бил под римска (византийска) власт или в рамките на Остготското кралство.

Строителството и освещаването на църкви в Южна Арабия е засвидетелствано и в други извори – *Книга на Химяритите* и *Мъченичеството на Аретас*, а локализацията им във важни центрове, като Наджран, Зафар и Кана, предизвиква все по-малко съмнения и демонстрира познания по отношение на топографията на южноарабските земи³⁰. При сравнение с *Хрониката* на псевдо-Дионисий и *Хронографията* на Йоан Малала се потвърждава и друго сведение от *Житието* – за връзките между абисинския негус, неговия поставеник в Химяритската държава, Александрия и Константинопол. За съжаление изворите не могат да се похвалят с особена яснота по въпроса за южноарабския първосвещеник. В *Житието* е посочено, че Калеп поискал от александрийския патриарх да му изпрати епископ за отвоюваните за християнството земи, който да е добре запознат със Стария и Новия Завет. *Книга на Химяритите* споменава само заслугите на абисинския (аксумитски) епископ Евпрепий (55a-b). Малала пише, че след победата си над Зу Нувас (Димнос), абисинският владетел (или *владетелят на аксумитите*, както е посочено в текста) се свързал с император Юстиниан посредством *августалия* на Египет Ликиний с молба да изпрати епископ и свещеници. Изборът паднал на някой си Йоан Парамонарий, чиято вероизповедателна принадлежност не е съвсем ясна – все пак е по-логично да става дума за халкидонит³¹. *Хрониката* на Псевдо-Дионисий следва Малала при описанието на тези събития, затова и там се появява отново *парамонарият* Йоханан³². Допълнителен проблем обаче създава фактът, че авторът на тази *Хроника*, базирайки се на различни източници, разделя събитията, смятайки, че след първата абисинска победа следва управлението на царя-йудей, свързано с гонението на християните, описано в писмото на Симеон Бетаршамски. Всъщност това би могло да обясни наличието на абисински гарнизон, който Зу Нувас и Зу Йазан ликвидират в началото на тяхната антиабисинска и антихристиянска политика. Следва втори поход на абисинския владетел, който този път поставил за владетел християнина Авраам и изискал (абисинският владетел или Авраам – не става ясно от текста) от Александрия епископ и им бил изпратен такъв, който при това принадлежал към халкидонското вероизповедание. Той обаче починал скоро след пристигането си в Химяр. Авраам и християните в Химяр, верни на монофизитизма, искали от Юстиниан епископ-монофизит и след неговия категоричен отказ си избрали неканонично един от свещениците за предстоятел на монофизитската църква в Южна Арабия³³. Шахид издига хипотезата, че след средата на VI век, когато е създадено житието, Абраха и подчинените му южноарабски християни вече са преминали към поддържания от Византия халкидонизъм, което е объркало автора на *Житието*. При това се допуска управлението на двама владетели – Авраам (всъщност споменатия в някои извори Сумайфа Ашва или Есимифей) и Абраха³⁴. Тези смели хипотези обаче нямат никакво историческо основание. Заключение, с което можем да се примирим от гледна точка на обърканата имформация в изворите е, че след 524–5 година християн-

ството е възстановено в Южна Арабия с помощта на Абисиния (Аксум) и че съществуват противоречия между монофизитизма (в неговата сирийска, но и етиопска форма) и лансираното от Византия халкидонско вероизповедание. В този контекст е възможно дори успоредното съществуване на двама епископи – монофизитски и халкидонски, както на много други места в Близкия Изток. При това съществуването на епископ, който е константинополски (и александрийски) поставеник е на практика сигурно – това, което е по-трудно да се каже, е дали са били един, или повече в този период от 30-на години. На следващо място, йудеите са проблем за християнската общност в Южна Арабия и своеобразна „пета колона“ на персийското влияние в региона. Това прави тяхното неутрализиране важен проблем и задача пред християнските владетели и духовни предстоятели на Химяр. Дали те са имали успеха, описан в полулегендарния *Диспут*, е съвсем друг въпрос.

Що се отнася до *Законите*, прибързаното заключение за неавтентичност също не е най-доброто решение. Наред с по-късните заемки, появили се в резултат и на късните преписи, *Законите* пазят в себе си някои специфики, които ни насочват към южноарабската реалност в предислямската епоха, както е посочено още в интересното изследване на Ървин³⁵.

В *Диспута с йудеите* има две интересни тематични линии, които биха могли да ни насочат към времето на създаване на поне този текст, ако не и целия *Корпус*. Св. Грегенций съветва йудейския равин Хербан (Ерван) да отиде и с очите си да види разрушенията на мястото на някогашния славен Соломонов храм, за да разбере смисъла на Христовото пророчество (col. 729 C). Този аргумент ни насочва към предислямския или ранния ислямски период, доколкото след късния VII век на мястото на храма е построен Скалният дом, превърнал се в място за поклонение и символ на победата на исляма. На следващо място идва проблемът за почитането на иконите и свещените реликви, който издава характеристиките за иконоборци и иконопочитатели аргументи. Всъщност в основата си иконопочитателската аргументация по време на иконоборческите спорове черпи много от антийудейската полемика, чието „златно време“ е през VII и ранния VIII век. Това дава основание на В. Дерош да постави създаването на *Диспута* във времето между 638 и 692 година³⁶. По отношение на конкретно приложените аргументи с примери от Стария Завет *Диспутът на Грегенций* се родее най-вече с *Апология срещу йудеите относно светите образи*, приписвана на Леонтий от Неаполис. Дерош се явява защитник на авторството на Леонтий и отнася *Апологията* към VII век, докато П. Шпек смята, че съчинението е по-късно (вероятно VIII век) и е иконопочитателско по своя характер³⁷. Без да се впускам в подробности в тези дискусии, които са разгледани подробно другаде³⁸, смятам, че на базата на редица изтъкнати аргументи по отношение и на трите текста имаме достатъчно основание да поставим създаването на целия *Корпус* в периода от първата половина на VII до ранния VIII век. Впоследствие текстовете са

допълвани и преиначавани както в гръцките, така и в старославянските си редакции. Що се отнася до историчността на Грегений/Григорий, моето скромно мнение е, че не бива с лека ръка да изключваме неговото съществуване под това или някакво друго име.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Пигулевская, Н.** Арабы у границ Византии и Ирана в IV–VII вв. Москва, 1964, 73–81.

² За критическо издание на текста, съпроводено с коментари и анализи, виж чудесното дело на **Moberg A.** *The Book of the Himyarites.* Lund, 1924.

³ Аретас, знатен гражданин на Наджран и християнин, претърпял мъченичеството си по време на гоненията на Зу Нувас. Гръцкият текст е публикуван в *AASS, October, vol. X*, 721–59, в 39 глави. Запазени са още няколко редакции – арменска, етиопска (геез) и арабска. Гръцкият текст е преведен на латински език през IX век от Атанасий, епископ на италианския Неапол (**Moberg, A.** *The Book*, с. 28).

⁴ **Пигулевская, Н.** Византия на путях в Индию. Москва-Ленинград, 1951, 228–97.

⁵ **Shahid, I.** *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century.* Dumbarton Oaks, 1989, 361–5.

⁶ За тази интересна *Хроника* от VIII век виж **Пигулевская, Н.** Ближний Восток, Византия, славяне. Ленинград, 1976, 110–30 (с превод на главите, отнасящи се до историята на Южна Арабия).

⁷ *За войните* I. 19–20.

⁸ За анализ на съчинението на Козма Индикоплевст с оглед на византийската политика в Южна Арабия и Източна Африка виж **Пигулевская, Н.** Византия, 1951, както и изданието на **Wolska-Conus, W.** *Cosmas Indikopleustes. Topographie chrétienne*, III vols. Paris, 1968–1973.

⁹ Запазен е само сирийският превод на гръцкия оригинал в *Patrologia Orientalis* 7, 613 сл. (превод на E.W.Brooks).

¹⁰ **Moberg, A.** *The Book*, 43–7; **Shahid, I.** *Byzantium in South Arabia.* – Dumbarton Oaks Papers, 1979, 33, с. 67 сл.

¹¹ **Пигулевская, Н.** Византия, 224–6.

¹² **Ryckmans, J.** *La persecution des chrétiens Himyarites au sixième siècle.* Istanbul, 1956; **Shahid, I.** *Byzantium in South Arabia*, 63–6.

¹³ Малала 433–434; Псевдо-Дионисий 54–56 (**Пигулевская, Н.** Ближний Восток, 117–8).

¹⁴ *Мъченичеството на Аретас*, 27–28. Козма Индикоплевст бил свидетел по време на престоя си в Адулис на приготовленията за експедицията в Южна Арабия (*Християнска топография* 2.62–4). За Адулис и Абисинското (Аксумитско) царство виж още Прокопий, *За войните* I 19.22, *Историята* на Нонос (фраг. 2) и Стефан Александрийски (*Етника* 26.18–22). Изследователи като Христидес и Лециос използват и *Corpus Gregentianum* като извор за тези събития, натоварен с определена доза историческа достоверност – виж **Christides, V.** *The Himyarite-Ethiopian War and the Ethiopian Occupation of South Arabia in the Acts of Gregentius* (ca. 530 A.D.). – *Annales d'Éthiopie*, 1972, 9, 115–46; **Letsios, D.G.** *Some Remarks on Reflections of Byzantine Foreign Policy in the "Martyrdom of Arethas" and the "Acts" of Gregentius.* – *Graeco-Arabica*, 1991, IV, 141–55.

¹⁵ *Книга на Химяритите*, XLVII; Прокопий, *За войните* I, 20.3–8. Името на Сумайфа у Прокопий е предадено като Ἐσιμφάϊος.

¹⁶ Посланичеството на Юлиан при абисинския владетел Калев (Ела Ашбеа, Ἐλλησθεαῖος у Прокопий, Ἐλεσβόας у Малала) и при Сумайфа, управител на Химяр, както и походът (ἄπαξ) на Абраха (Авраам) срещу арабските съюзници на персите по искане на Византия са изложени накратко у Прокопий, *За войните* I. 20. 9–13. Пигулевская отнася този поход към 547 г. (Арабы, с. 102 сл.), докато Лундин смята, че “Походът на слона” трябва да се отнесе към 563 или 570 г. и е ръководен от Йаксум ибн Абраха (**Лундин, А. Г.** Южная Аравия в VI веке. – Палестинский сборник, 1961, 8/71/, 73–84). За военни действия на абисинците и Химяритите срещу Персия пише и Йоан Малала в своята *Хронография* 458–9.

¹⁷ Псевдо-Дионисий 111–112 (**Пигулевская, Н.** Ближний Восток, 129–30), както и Малала 434.

¹⁸ **Papasthatis, Ch.** Περὶ τῶν Νόμων τῶν Ομηριτῶν τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου. – Graeco-Arabica, 1991, IV, 115–26 и **Déroche, V.** Polémique anti-judaïque et émergence de l’islam (7e–8e siècles). – Revue des études byzantines, 1999, 57, 141–61.

¹⁹ Старославянският превод е най-близък до гръцкия текст от *codex Athous Caracallou* 42 (14 век) и вероятно е направен от него или близък до него несъхранен ръкопис. Тази информация притежавам благодарение на любезното съдействие на проф. **Ф. Томпсън**, на когото изказвам специална благодарност.

²⁰ **Boissonade, J.F.** Anecdota Graeca V. Paris, 1833, 63–116.

²¹ **Goulu, N. (Gulemius).** Disputatio sancti Gregentii cum Herbano Iudaeo. Paris: F. Morel, 1586.

²² Житие св. Грегентия, епископа Омиритского. – Византийский временник, 1907–1908, 14, 23–67.

²³ **Patlagean, E.** Les Lois de St. Grégentios (BHG 3, 706h-i), couramment appelées Lois des Himyarites. Paris: FLSH, 1965; **Paret, R.** Vie de saint Grégentios, évêque de Zafar (Yémen). Paris: FLSH, 1965.

²⁴ **Berger, A.** Life and Work of Saint Gregentios, Archbishop of Tafar. Berlin: Walter de Gruyter, 2006.

²⁵ **Mango, C., Hawkins, E. J. W.** Report on Field Work in Istanbul and Cyprus, 1962–1963. – *Dumbarton Oaks Papers*, 18, 1964, 319–340, спец. с. 339.

²⁶ **Berger, A.** Das Dossier des heiligen Gregentios, ein Werk der Makedonenzeit. – *Byzantina*, 2001, 22, 53–5; **Idem.** Life and Work of St. Gregentius, 14–17.

²⁷ **Patlagean, E.** Les moins grecs d’Italie et l’apologie des theses pontificales (VIII–IX siècles). – *Studi Medievali*, 1964, 5, 578–602 (препечатана и в *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance, IVe – XIe siècle.* London: Variorum, 1981, XIII).

²⁸ **Berger, A.** Das Dossier, 53–65; **Idem.** Life and Work of St. Gregentius, 6–45.

²⁹ **Shahid, I.** Byzantium in South Arabia, 23–94.

³⁰ *Книга на Химяритите* 53b–56a; *Мъченичеството на Аретас* 38; **Shahid, I.** Byzantium in South Arabia, 31–53.

³¹ Малала 433–4.

³² Псевдо-Дионисий 54–5 (**Пигулевская, Н.** Ближний Восток, 117–8).

³³ Псевдо-Дионисий 56–69, 111–2 (**Пигулевская, Н.** Ближний Восток, 119–30).

³⁴ **Shahid, I.** Byzantium in South Arabia, 34–5.

³⁵ **Irvine, A.K.** Homicide in Pre-Islamic South Arabia. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies (Cambridge U. K.), 1967, 30, 277–91. Виж също **Papasthatis, Ch.** Περὶ τῶν Νόμων 115–8 и **Zečević, N.** Kaznjavanje u Nomoi ton Omiriton Sv. Gregentija Safarskog. – Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 1998, 37, 235–46.

³⁶ **Déroche, V.** Polémique, 141–61.

³⁷ **Déroche, V.** *L'Apologie contre les juifs* de Léontios de Néapolis. – Travaux et mémoires, 1994, XII, 45–104; **Speck, P.** Adversus Judaeos – pro imaginibus. Die Gedanken und Argumente des Leontios von Neapolis und Georgios von Zypern. – Varia (Bonn: Poikila Byzantina 15), 1997, 6, 131–76.

³⁸ **Димитров, Д. Й.** Тъмните векове на Византия. В. Търново, 2005, 154–68.